

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Зроблено стислий екскурс з проблематики етногенезу українців у дослідженнях вітчизняних науковців, проведено порівняльний аналіз концепцій та проаналізовано методологічні засади дослідження даної тематики.

In article the compressed digression on a problematic ethnical genesis of Ukrainians in researches of domestic scientists is made, the comparative analysis of concepts is lead and the methodological bases of research of the given subjects are analysed

Сьогодні Україна стоїть перед серйозним випробуванням своєї здатності адекватно відповідати на зовнішні виклики, і особливо актуальним зараз є спроможність держави ефективно будувати свою етнонаціональну політику, здатну виокремлювати і нейтралізувати найбільш загрозливі варіанти розвитку подій в багатоетнічній спільноті.

Дослідження проблем етнічного як такого взагалі та етногенезу, як складової етнічних процесів у вітчизняній науковій літературі займає важливе місце. Особливо актуальності вивчення етнічних процесів в Україні набуло після отримання країною незалежності, що викликало гостру необхідність мати, зокрема, справжню наукову історичну концепцію походження українців.

Досить велика кількість сучасних вітчизняних дослідників займаються проблематикою етнічного, етносів та націотворчих процесів. Серед них можна виокремити роботи С. Сегеди, О. Данилової, С. Кончі, В. Петрука, Л. Залізняка, В. Барана, Т. Воропасвої, О. Мостяєва, Ю. Брязгунова. Праці деяких з них будуть детально проаналізовані в даній статті.

Екскурс з проблематики дослідження етносів і етнічних процесів у вітчизняній літературі слід розширити суміжними студіями, наприклад, антропологічними дослідженнями українського етносу, також працями, що вивчають геокультурну та геополітичну складову становлення сучасної української нації. Це дасть змогу ширше розглянути поняття етнічності саме через призму її "українськості", виокремити найважливіші етнотрансформаційні процеси в сучасній Україні та зафіксувати фазу українського етногенезу як завершену на сьогоднішній день.

Цікавим з вище наведеної проблематики є дослідження С. Сегеди, який виокремлює в межах України чотири антропологічні зони: північну, центральну, західну та південну [1, с. 102]. Спільними для всіх українців дослідник вважає наступні ознаки: відносно високий зріст, брахікефалія (тобто, округла форма голови), переважно темний колір волосся і очей, переважно широке обличчя, прямий ніс. В зазначених чотирьох зонах спостерігається невелике відхилення від норми, однак, слід зазначити, що ці зони мають не меридіанні кордони (тобто, не поділяються за принципом "Східна – Західна Україна"), а, навпаки, широтні кордони. Таким чином, цей факт впевнено доводить єдині антропологічні ознаки і корені всіх українців, від Закарпаття до Донецького кряжу.

Оригінальним є дослідження Є. Данилової стосовно українців карпатської гематологічної зони. На її думку, українці цього регіону відзначаються досить своєрідним у Східній Європі поєднанням гематологічних характеристик, виявляючи близькість до болгар, румунів, молдаван, угорців, словаків і навіть сербів. [2, С. 99]. Тобто, дослідниця виокремлює особливу північно-балкансько-карпатську гематологічну зону. Це пояснюється, поперше, географічною близькістю Балканського півострова до Карпат, по друге, схожістю ландшафтного се-

редовища (а це, в свою чергу, сприяє відносній ізоляції невеликих гірських популяцій, наприклад, гуцулів) і, третє, в значній мірі спільній політичній історії.

Починаючи з радянських часів і закінчуючи незалежною Україною, була проведена низка наукових аналізів та досліджень, насамперед, одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних даних. Всі обстеження показують, що між чотирма антропологічними зонами принципових розходжень немає, і спільні антропологічні ознаки притаманні більш ніж 80% українців. Таким чином, сучасний антропологічний українець є продуктом багатовікових етногенетичних процесів, ареалом існування яких був Південний Захід Східної Європи.

В статті "Земля й історія" сучасний дослідник з етнічної проблематики О. Мостяєв зазначає, що "народ зберігає власну цілісність не завдяки єдності тілесного походження, але завдяки стійкій історичній активності" [2, с. 64]. Таким чином, власне етнічне, яке притаманне будь-якому народу, О. Мостяєв протиставляє культурній історичності, яку він характеризує як "історичну наднапругу". В історії українського етносу дослідник виокремлює три флуктуації та три глибоких спади історичної наднапруги – IX–XIII ст., XVII ст. та початок XX ст. [2, С. 16]. Досить оригінальною є думка О. Мостяєва щодо етнічних процесів "міського типу". Зазначається, що світлова історія відбувається переважно у місті, а тому, "селянин сам по собі не має історії, і тільки за впливом на нього міської культури стає втягнутим в неї". Таким чином, етногенетична трансформація відбувається у містах, а село тільки сприймає її наслідки. Місто позиціонує себе завжди в певному геополітичному просторі і завжди має високу напруженість дії. Тому і історія може бути досягнута як міська історія. І хоча О. Мостяєв досить часто захоплюється методом географічного детермінізму (наприклад, зазначає, що історична культура на теренах України постала внаслідок трансформації двох ландшафтних зон – степу і лісостепу), дослідження цього науковця саме з проблематики етногенезу мають досить системний і академічний характер.

Досить ґрунтовне дослідженні провів В. Петрук, вивчивши геополітичне становище України відносно моря. І хоча в добу нанотехнологій та "вбивства простору" вихід країни до світового океану вже не є таким важливим, як це було у всі минулі часи, все ж таки не можна не погодитись, що приморське положення надає країнам величезної переваги. Стосовно України ще раніше цю ідею розвинув Степан Рудницький, зазначивши, що "Чорне море – це одинока добра природна границя України" [2, с. 124]. Саме контроль над чорноморським узбережжям, за С. Рудницьким, є вкрай важливим для України, і саме це є головним фактором її незалежності і геополітичної значимості. До речі, і Д. Дорошенко ще на початку XX ст. зазначав важливість Чорного моря для України як "географічної, політичної й господарської основи української землі" [2, с. 28]. Згаданий вище В. Петрук зазначає, що

на етногенез українського народу важливий вплив мало географічне середовище і, насамперед, система річок і двох морів (Чорного та Азовського).

Слід зазначити, що у цьому контексті чимало сучасних науковців та спеціалістів з етнополітики виділяють в окрему площину проблематику Криму (той же В. Петрук визначає півострів словосполученням "острів Крим"). Ще Л. Гумільов стверджував, що для створення іншої етнічної свідомості необхідна головна умова – поєднання двох або більше географічних природних зон, наприклад, степу і лісостепу, або лісостепу і лісу. Кримський півострів має такі зони (степ і гори), він також відокремлений від континентальної України невеликим перешийком. Окрім наявності в Криму трьох домінуючих національних спільностей (українців, росіян і татар), в регіоні велику роль відіграють зовнішні фактори – Чорноморський флот, активна позиція Росії та Туреччини тощо. Враховуючи серпневі події 2008 р. в Грузії, ці та інші чинники можуть значною мірою ускладнити етнічну політику України в Криму.

Визначним вітчизняним дослідником, який займається проблематикою етносів та етногенезу, є академік В. Баран. Одним із його основних постулатів, який проходить через низку праць дослідника, є твердження, що "етнічні та державні процеси взаємозв'язані та взаємозалежні" [2, с. 74]. До речі, концепція слов'яногенезу В. Барана, який розпочинається на цих землях наприкінці IV ст. н.е., теж підтверджує цей факт. Більше того, В. Баран вказує на те, що чим більш зрілий та культурно розвинений етнос, тим легше йому самоорганізуватися та побудувати власну державу. На це ще на початку XX ст. вказував класик німецької геополітики Ф. Ратцель, а пізніше в СРСР дещо у завуальованій формі подібні ідеї виклав в своїй теорії Л. Гумільов.

В. Баран, розвиваючи тему етнодержавного будівництва, вказує, що етносу для свого максимального етнокультурного розвитку необхідно мати власну державу. Саме в такій формі етнос може органічно розвивати свою суспільно-економічну і політичну складову, а також найбільш ефективно відтворювати свою етнічну самосвідомість. Етнічні процеси, зазначає В. Баран, не можна звести суто до біологічного відтворення поколінь певного етносу. Хоча, насправді, після Ш. Монтеск'є і меншою мірою А. Тойнбі, мало хто вказував на біологічний чинник в створенні етносів як основний. Природа (ландшафтні зони), безумовно, впливає на етнічні процеси, однак етнос знаходиться на межі природного і соціального середовища.

В. Баран, як і Л. Гумільов та С. Широкогоров, стверджує, що етнічні процеси безпосередньо пов'язані з географічними природними зонами. Проте, В. Баран йде далі у своїх судженнях, стверджуючи, що етнічні процеси найтісніше пов'язані з історичними умовами в кожному конкретному регіоні. Варто відзначити і об'єктивність вченого у визначенні хронологічних меж зародження українського етносу. На відміну від псевдонаукових версій про "існування українства більше мільйона років", дослідник аргументовано доводить, що український етнос зародився у ранньосередньовічну добу. І головним аргументом у В. Барана є той факт, що всі європейські народи були тісно взаємопов'язані між собою, а тому виникнення більш раннього етносу, до того ж не в найкращих географічних умовах, є просто неможливим.

Досить жорстко В. Баран виступає і проти східнослов'янського, в першу чергу, російського шовінізму, який наголошує на спільності походження трьох народів (українців, росіян і білорусів) від давньоруського етносу. Науковець викриває подвійні стандарти щодо вільного

трактування першоджерел (насамперед, літописів), і наводить численні приклади таких фактів.

Не менш цікавою є праця Юрія Брязгунова, які присвячені проблемі українського етнозбереження за межами української держави. Сьогодні доведено що українські етнічні землі значно перевищують сучасні кордони України. Однак основний вектор спрямування цієї думки (в першу чергу, створення суспільної думки) спрямований на Кубань та східні частини Польщі (Холмщину та Підляшшя), в той час, як Ю. Брязгунов приводить важливі статистичні данні щодо чисельності українців у північно-східному напрямку – Воронежчини. Слід сказати, що під поняттям "Воронезчина" слід розуміти не лише сучасну Воронезьку область, але і Курську з Білгородською. Саме на теренах цих земель історично так склалося, що українці займали домінуюче етнічне положення, виступаючи живим ланцюгом захисту інтересів Російської імперії від нападів Дикого Степу. Та й і історична назва "Слобожанщина" включала в себе не тільки сучасну Харківську область, але і Білгородську з Курською.

В свою чергу, відома українська дослідниця з проблем націєтворчих та етнопроцесів, Тетяна Воропаєва зазначає, що жодна метатеорія не може пояснити принципи створення та функціонування соціального світу, на що свого часу вказував і Б. Вінер. І дійсно, теорії таких класиків соціальної філософії як Шпенглер, Тойнбі, Данілевський, Гумільов досить цікаві, здебільшого ґрунтовні, але кожна наступна метатеорія руйнує попередню.

Т. Воропаєва до проблеми національного будівництва намагається підійти через застосування комплексного підходу, чітко розділивши дифініції "нація" і "етнос", "етногенез" і "націєтворення" тощо. Також Т. Воропаєва зазначає, що дослідження українського націєтворчого процесу неможливе без вивчення низки теорій зарубіжних вчених (наприклад, М. Вебера, Ю. Габермаса, С. Московічі, К. Юнга, Е. Дюркгайма та інших). Інакше такі дослідження будуть повністю відірваними від світових реалій. Не можна не погодитись із думкою про те, що Україна і всі процеси в ній, у тому числі й націєтворчі та етнотворчі, відбуваються у прямій взаємодії з навколишнім світом, і нівелювання зовнішніх факторів неминуче приведе дослідника до хибних висновків.

Т. Воропаєва зазначає, що в світовій практиці сьогодні домінують три підходи, з допомогою яких досліджують етнонаціональні проблеми: примордіалізм (перевага надається антропологічним, біологічним та культурним чинникам), модернізм (головними чинниками тут виступають економічні та політико-ідеологічні процеси) та конструктивізм (ставить на перше місце індивідуальну свідомість людини). Далі стверджується, що радянська теорія походження етносу була не науковою, а ідеологічною доктриною, і це значною мірою змушувало радянських етнографів наповнювати свої дослідження емпіричним та історичним матеріалом, звідки і з'явилась тричленна теорія походження етносу: плем'я – народність – нація.

На мою думку, Т. Воропаєва занадто категорична до радянського періоду вивчення етнічних проблем. Радянські вчені, насправді, були значною мірою заідеологізовані, однак це не перешкоджало їм розробляти унікальні теорії та концепції етногенезу. Можна згадати бурхливу і непримиренну полеміку між Л. Гумільовим і Ю. Бромлеем, плідні дискусії між іншими менш відомими дослідниками. Тому ставити крапку на радянському періоді дослідження етносу зарано, даними роз-

робками користуються як в Росії, так і на Заході. А тому Україна не повинна відсторонюватися від міжнародних здобутків при вивченні походження і розвитку етносів. Навіть твердження про те, що марксистська ідеологія не виробила належного категоріального апарату з таких феноменів, як "національний характер", "національна держава", "націоналізм" і таке інше не відповідає дійсності. Навпаки, ленінсько-сталінський режим досить чітко відчував і вивчав проблематику національного питання із самого початку свого виникнення. Як результат, мільйони людей різної національності, у тому числі й українці, відчули на собі "переваги" ленінсько-сталінської політики. Саме тому у радянські часи наукова проблематика з етногенезу скоріше обрала "оруєлівський" принцип побудови дифініцій, коли мир стає війною, правда – неправдою, а незнання – силою.

В цілому, за останній період з'явилося чимало праць з проблем походження та розвитку етносів, їх співіснуван-

ня з іншими елементами соціокультурного простору. У статті згадані далеко не всі дослідники з даної проблематики, однак і цього переліку достатньо, щоб стверджувати, – українська наука зробила великий крок уперед у розробках проблематики українського етногенезу, що неминуче з часом буде ефективно застосовано на практиці у побудові справжньої демократичної етнопонаціональної держави.

1. Сеєєда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. 2. Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. – К., 1971. 3. Мостяев О.І. "Земля й історія" // Календар-щорічник "Українознавство -2003". – К., 2004. 4. Мостяев О.І. Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз). Автореферат дисертації... канд. філос. н. – К., 1998. 5. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. 6. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. – К., 1991. 7. Баран В. "Етнічні та державотворчі процеси в Київській Русі" // Календар-щорічник "Українознавство – 2003". – К., 2004.

Надійшла до редколегії 18.09.08